

ՏԵՂՈՒՐՈՒԿՈՆ ՀԵՏՈՉՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայաստանի աշխարհագրական անուններու վրայ հարեւանցի ակնարկ մը բաւական է մեզ համոզելու, թէ այդ երկիրը դարերու ընթացքին, որպիսի յեղաշրջումներու ենթակայ եղած է: Այսօրուան աշխարհագրական քարտէսներու վրայ սակաւաթիւ են այն անունները, որոնք մեզի յիշեցնէին հայ անցեալը: Հայ քաղաքները, աւաններն ու գիւղերը եւ նոյն իսկ նահանգները զգեցած են արարական, թաթարական եւ թրքական այլազան եւ խորթ տարազ մը: Եւ բազմաթիւ քաղաքներ, որոնք երբեմն հին Հայաստանի կուրծքին փայլուն դարձը կը կազմէին, վաշկատուն ցեղերու աւերիչ արշաւանքներու հետեւանքով հիմն ի վեր տապալած եւ այրեացաւեր եղած են եւ ոմանց աւերակներու հետքն իսկ չէ մնացած: Ուստի զարմանալի չի թուիր մեզի երբ սրտի ցաւով կը գոչէ Թէոդոր Կլուգէ¹, թէ «Սիւնեաց նահանգին 700 անուններէն միայն 4 հատ կարող եղած եմ այսօրուան աշխարհագրական քարտէսներու վրայ իրենց հին անունով նշանակուած գտնել»:

Հակառակ այսքան աննպաստ պայմաններու, կարելի եղած է հայ հին տեղանուններու զրեթէ մեծ մասին դիրքն ու տեղն որոշել, շնորհիւ վերջին շրջանիս կատարուած աշխարհագրական հետազոտութիւններու եւ ուսումնասիրութիւններու: Բնականաբար տակաւին կը մնան բազմաթիւ տեղւոյ անուններ, որոնք պէտք ունին ճշգրտուելու եւ տեղադրուելու: Ասոնց կարգէն են օր. համար Պլանդ, Βάβυρσα, Դրասխանակերտ, Արդեանք եւն. զոր մեր զրութեան նիւթ առնելով կը փորձենք նոր տուեալներով անոնց դիրքն ու տեղը, որչափ որ հնարաւոր է, ճշգրտել:

Ստրաբոն² Արտաշատի վրայ խօսած ժամանակ կը յիշէ «Ոչ կարի հեռի ի քաղաքէն (յԱրտաշատայ) են ամուր տեղիքն Ողանէ եւ Բարիւրսա, տունք գանձուց Տիգրանայ եւ Արտաւազդայ» (ԺԱ. 14, 6): Ո՞ւր կը դրուուին այս ամրոցները: Այս հարցման պատասխան տուած են բազմաթիւ հեղինակներ, որոնց ենթադրութիւններն ու կարծիքներն

էական կէտերով ներկայացնել կը փութանք, ցուցնելու համար միանգամայն թէ խնդրական անուն մը որոշ կերպարանք մը կը ստանայ բազմապիսի յեղաշրջումներ կրելէ յետոյ:

Ջէյմս Մորիէր³ իր երկրորդ ուղեգրութեան մէջ (Թարգմանութիւն Յ. Յակոբեանի, էջ 308—309) «Ողանէ» կը նոյնացնէ Ալանջիկի (Սիւնեաց նահանգին պատմական Երնջակ ամուր բերդին) հետ: «Այս լեռան (Իլան դադի) հիւսիսակողմը գտնուած է Ալանջիկ, բնական զօրաւոր մի դիրքի վրայ զետեղուած մի բերդ, ուր յաճախ բնիկներն ապաստան են գտել անիշխանութեան ժամանակ: Դա յիշատակուած է Թիմուրի պատմութեան մէջ: ... Հաւանօրէն սա հին Ոլանայի վայրումն է Արտաշատի մօտ, որ ըստ Ստրաբոնի, Բարիւրսայի հետ միասին Տիգրանի եւ Արտաւազդի գանձի քաղաքն էր»: Իսկ վերջինը կը համարի «Գառնիից բաւական հեռու զրեթէ անմատչելի լեռան մի մասին վրայ գտնուած է մի հին քառակուսի բերդ աշտարակներով, կոչուած Կրզկալէսի, եւ նորա մօտ մի հայ եկեղեցի: Հարիւրապետ Մոնախիթն ինձ տեղեկացրեց թէ ինքն այցելել է Բիւրս կոչուած մի աւերակ, զետեղուած այս լեռնաշղթայի մի բնական զօրաւոր դիրքի վրայ, եւ թէ շատ մեծ հնութեան նշաններ ունի, հաւանօրէն Բարիւրսայի աւերակները լինեն» (Անդ, էջ 348):

Ալիշան⁴ վարանումով մը կը հարցնէ արդեօք անդդիացի ուղեւորներու այս Բիւրս կամ Բուրսա⁵ աւերակը եւ անուան մերձաւորութենէն դատելով Բարիւրսայի հետ պէտք է նոյնացնել, թէ Ազատ գետի հարաւարեւելեան առաջին բազուկին մօտ գտնուած եւ ոռոսական քարտէսներու վրայ նշանակուած Բայրուրտը, որ «մերձագոյն եւս է անուամբ Ստրաբոնեան բերդին. եւ հաւանելի է միոյ յերկոցուն սոցա լինել գանձարան Տիգրանայ եւ Արտաւազդայ. այլ փափաքելի է կարելոր քննութիւն վայրացն, որպէս եւ տեղւոյ միւս ամուր բերդի Ոլան»: Անդ ծանօթութեան մէջ կ'աւելցնէ, «Այլ թերեւս իցէ սա Ոլենի գիւղն

³ Morier James, A second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, London 1818. Թարգմ. Յովհ. Յակոբեանի՝ Ուղեգրութիւններ, Հատոր 2, ԺԹ. դարի առաջին շտանամեակ, Երեւան 1934, էջ 297—394:
⁴ Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 352:
⁵ Ker Porter Robert, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babelonia. London 1822. Թրգմ. Յ. Յակոբեանի՝ Ուղեգրութիւններ, 2. Հատոր, Երեւան 1934, էջ 810:

¹ Kluge Theodor, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte. Archiv Orientalni, Prag, Bd. XII (1941), Nr. 3—4, էջ 156:
² Strabonis Geographica, ed. A. Meineke, I—III, Lipsiae 1921—1925, դիրք ԺԱ, 14, 6:

Ճահող Սիւնեաց զաւառին, յիշեալ ի Ստեփ. Օրպելեան»:

Էփրեկեան⁶ բոլորովին զարմանալի մեկնութիւն մը ունի Բարիբրայի մասին: «Բարիբրա — Այս անուամբ ամբողջ մը կը յիշէ Ստրարոն Այրարատայ Մազազ-Ոստան զաւառին մէջ, Արտաշատայ հիւսիսային կողմը: Ամբողջ մէջ կը պահուէին Տիգրան Բ. ի դանձերը»: Ստրարոնի տեղիքին անձանօթ մը անշուշտ պիտի կարծէ Բնաշխարհիկի այս շնաշխարհիկ տեղեկութիւնը կարդալով, թէ մեծ աշխարհագիրը տուած է այդ սահմանը Բարիբրայ բերդին, մինչդեռ Ստրարոն չունի բնաւ այդպիսի եւ նման վկայութիւն մը, նա ոչ Մազազ կը ճանչնայ եւ ոչ ալ Ոստան, եւ բերդերու անունները յիշած ժամանակ Արտաշատի ոչ հիւսիսը դիտէ եւ ոչ ալ հարաւ կամ արեւմուտը կը դիտէ:

Իսկ Գարագաշեան⁷ բաւականացած է Ստրարոնի բերդերը փոխանակել ծանօթ հայ ամբողջներու անունով Ողական եւ Բողբերդ կոչելով. «Եւ Տիգրան... ունէր քաղաքս մեծամեծս լի գանձուք, որպիսի էին Ողական եւ Բողբերդ ոչ հեռի յԱրտաշատէ, եւ Արտազերք առ Եփրատաւ»: Մեզի ծանօթ Ողական⁸ Արտաշատէ հարիւրաւոր մղոններով հեռու կը գտնուի Տարօնի մէջ, իսկ Բողբերդ⁹ Բասենի մէջ, հետեւաբար «ոչ հեռի յԱրտաշատէ» չէր կարող ըսել առանց անդրադոյն մեկնութիւն մը տալու: Գարանֆիլեան¹⁰ աշխատած է Գարագաշեանի անորոշութիւնը բառնալ «ոչ հեռի յԱրտաշատէ» բացատրութիւնը արտաքսելով եւ միեւնոյն ժամանակ ծանօթ տեղագրութեամբ բերդերը բնորոշելով, «Տիգրան մասնաւորաբար հող տարած էր նաեւ պատերազմական ճոխ դանձեր ամբարելու Ողական ամբողջը Եփրատի վրայ և Բողբերդ Երասխի հովիտը, ինչպէս նաեւ Արտազերք ամբողջը լի եւ լի էին ամբաւ հարստութեամբ»: Այս մեկնութեամբ բնականաբար Ստրարոնի բերդերուն դիրքը բնաւ չէր որոշուեր:

⁶ Էփրեկեան Լ. Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, Վենետիկ 1903, էջ 354:
⁷ Գարագաշեան Ա. Մ., Բնական Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, Մսն. Բ., էջ 136:
⁸ Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Պետերբուրգ 1883, էջ 160. Եղիշէ, Վենետ. 1859, էջ 52. Կոր. Պատմ., Տիգրիս 1913, էջ 228. Յովհ. Մամիկ. Վենետիկ 1832, էջ 16, 26 եւն:
⁹ Փարպեցի Ղ., Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս 1904, էջ 146, 157:
¹⁰ Էփհարդ Կուրտ, Տիգրան Բ. եւ Հայ-Լուկուլեան Պատերազմները աշխատասիրեց Լ. Գ. Գարանֆիլեան, Վիեննա 1926, էջ 48:

N. Dolens եւ A. Khatch¹¹ եւ նաեւ Ադոնց¹² Օֆանե եւ Ողականի-հնչման նմանութենէն կ'եզրակացնեն միանգամայն նոյնութիւն տեղւոյ, այն տարբերութեամբ, որ Clane = Ողականի հետ նոյն կը համարին նաեւ Տակիտոսի¹³ կողմէ յիշուած Volandum validissimum castellum: Մինչդեռ Չամչեան¹⁴ այս վերջինը համապատասխան կը դնէ Հայոց Վանանդ զաւառին. «Յառաջ մղեաց Կորբուդոն զգօրս Հոռմայեցւոց եւ եկեալ ի կողմանս Վանանդայ (զոր Տակիտոսս Վոլանդ կոչէ) մարտ եղ սաստկութեամբ ընդ երիս ամբոցս եւ ի միում աւուր էառ զերեսին զնոսա» (310): Այս Չամչեանի նոյնացումը ընդհրկուած կը տեսնենք Գաթրըճեանի¹⁵ եւ Գարագաշեանի¹⁶ կողմէ վերապահութեամբ հարցականով:

Գ. Ասլան¹⁷ «Olane» Aujourd'hui le village d'Ochacan, près de Valarsapat (86): Իսկ Վերնէր Շուր¹⁸ կ'ենթադրէ թէ Volandum եւ միւս ամբողջները կը գտնուին Երասխի հովիտը, ուր Կորբուդոն «Յանկարձական խոյանքով մը, Արտաշատի հարաւ Իզդիրի մօտ յառաջաբերդերը զրաւեց, որոնց ամէնէն ամբացածը Տակիտոսի քով Վոլանդոն, իսկ Ստրարոնի մօտ Ողանէ կը կոչուի»:

Վերջին հետազոտողն այս վայրերու մասին եղած է Յ. Մանանդեան¹⁹, որ իր գեղեցիկ դործին մէջ նկատի ունենալով Տակիտոսի նկարագրութիւնը եւ Պետինգերեան քարտէսներու նոր մեկնաբանութիւնը, հետեւեալ կերպով կը պատճառարանէ, «Ստրարոնի եւ Տակիտոսի վկայութիւնից պարզ երեւում է, որ Վոլանդ ամբողջեան տեղը պէտք է ենթադրել «ոչ շատ հեռու» Արտաշատ քաղաքից եւ այնպիսի մի շրջանում, որ տեղ իրար մօտ են գտնուել մի շարք ամբու-

¹¹ Dolens N. et A. Khatch, Histoire des Anciens Arméniens, Genève 1907, էջ 170, ծն. 3:
¹² Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Պետերբուրգ 1908, էջ 16, ծն. 2:
¹³ Tacitus C., I Annales, ed. Halm-Andresen, Lipsiae 1926, XIII, 39:
¹⁴ Չամչեան Լ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1784, Ա., էջ 130:
¹⁵ Գաթրըճեան Լ. Յովսէփ, Տիեզերական Պատմ., Վիեննա 1882, էջ 113:
¹⁶ Քեն. Պատմ. Բ., էջ 216:
¹⁷ Aslan Kevoork, Etudes Historiques sur le Peuple Arménien, Paris 1928, էջ 86.
¹⁸ Schur W., Die Orientpolitik des Kaisers Nero, Leipzig 1923. Հայ. թարգմ. ներոն Կայսեր Արեւելեան Քաղաքականութիւնը Լ. Մ. Հապոզեանի, Վիեննա 1930, էջ 28:
¹⁹ Մանանդեան Պրոֆ. Յակոբ, Հայաստանի Գլխաւոր Հանապարհները բառ Պետինգերեան Քարտէզի, Երևան 1936, էջ 40—46:

թիւններ» : Ուստի կը մերժէ Գաթրըճեանի (իմա՛ Չամչեանի) եւ Աղոնցի կարծիքները . «նրանք ի նկատի են ունեցել ըստ երեւութիւն հնչիւնական նմանութիւնները (Վանանդ, Ողական եւ Վոլանդ, Ոլանէ), որ միանգամայն կասկածելի են եւ անշուշտ պատահական» : Եւ երկրորդ «անընդունելի են այն պատճառով, որ Կորբուլոնի արշաւանքի ճանապարհը հաւանական է ենթադրել ոչ թէ Վանանդի եւ Տարօնի միջով, այլ Բարձր Հայքից դէպի Ալաշկերտի դաշտ (տես Վ. Շուր, Ներոն կայսեր արեւելեան քաղ. էջ 27 եւ ծան. 22) եւ այնուհետեւ Bagauna — *Zolocerta ուղեգծով : Արդ ի նկատի ունենալով նրա ճանապարհի այս ուղղութիւնը, կարելի է բնականաբար ենթադրել, որ Կորբուլոն առաջ քան Արտաշատի վրայ յարձակուելը, պէտք է նախապէս նուաճէր Գայլատուի (Balikgölի) արեւելեան կողմերում գտնուող այն ամրութիւնները, որոնք ստրատեգական եւ պաշտպանողական կարելորդ իրքեր էին Արարատի դաշտի եւ Արտաշատի թիկունքում : Վ. Շուրի ենթադրութիւնը, որ «Վոլանդը եւ միւս յառաջաբերդերը գտնուել են Իգդիրի մօտ, (տես վերը) ըստ իս վիճելի է եւ անհաւանական : Հռոմայեցիները գրաւած ամրոցների տեղերը որոնք գտնուել են իրար մօտ եւ եղել են բնական ամրութիւններ, կարելի է ենթադրել, ամենայն հաւանականութեամբ, Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնային դժուարամատչելի շրջանում, որտեղ այժմ եւս կան բերդերի բազմաթիւ աւերակներ : Հենց այստեղ, հաւանօրէն, այս ամրացած փակ ու ասպհով լեռնաստանում կարող էին լինել եւ Ստրաբոնի յիշատակած Արշակունիների գանձապահ ամրութիւնները» :

«Վոլանդը եւ միւս ամրոցները նուաճելուց յետոյ Կորբուլոնի առջեւ բաց էր «արքունի պողոտայն, մինչեւ Արտաշատ» (40—45) :

Որքան ալ Մանանդեանի պատճառարանութիւնները ըստ բաւականին հիմնաւորեալ են նոր տուեալներով, եւ նախորդ հետազոտողներու արտաքին պարզ նմանահնչուն տեղանուններու վրայ հաստատուած նոյնութեան ենթադրութիւնները իրաւամբ մերժելի կը համարի, սակայն եւ այնպէս մեզ կը թուի թէ ինքն ալ լիովին չէ յաջողած Գորդեան հանդոյցը լուծել, տակաւին հարցը կը մնայ կրկին անորոշ :

Ստրաբոնի վկայութիւնը թէ Արտաշատէն «ոչ շատ հեռի» կը գտնուին գանձապահ ամրոցները, Մանանդեանի մեկնութեամբ ալ չի լուծուիր : Ակներեւ մերձաւորութիւն կ'ենթադրէ մեծ աշխարհագրին խօսքը : Մինչդեռ Կարվանսարայի կամ Կուջաղի անցքն իր ամրութիւններով նոյն ժամանակի պատերազմներուն համար բաւական հեռու կը գտնուի եւ մերձաւոր ամրութիւն մը կամ Արտաշատի դուռը չի կազմեր : Բաց աստի ենթադրենք թէ այդ տեղ կը գտնուէին այդ ամուր բերդերը, սակայն անոնց գրաւումով միանգամայն «արքունի պողոտային» դուռներն անարդել բացուած չէին ըլլար Կորբուլոնի բանակին առջեւ : Որովհետեւ Կարվանսարայէն մինչեւ Արտաշատ կան ու կը մնան տակաւին բազմաթիւ ամրոցներ ու բլուրներ, զոր պէտք էր նուաճել Կորբուլոն, Արտաշատի ճամբան բացուած տեսնելու համար : Թէ իրապէս Երասխի հովտին մէջ Արտաշատէն ոչ շատ հեռու բազմաթիւ բերդեր կային, կը վկայեն մեզ ոչ միայն այսօրուան բերդերու աւերակները Տաշրուտունի—Կարակոյունլու—Բուլաղբաշի մօտակայքին, այլ նաեւ հայ մատենագիրներու վկայութիւնները : Մանանդեան քաջ ծանօթ ըլլալով այդ մատենագրական տեղիքներուն, դժբախտաբար անդրադարձութիւնը չէ ունեցած գանոնք այս տեսակէտէ նկատելու : Եղիշէ²⁰ Վասակի նենգամտութիւնը կը ձաղկէ պատմելով, թէ «Գուժկան հասանէր (առ Վարդան) յաշխարհէն Հայոց վասն ասպտամբին Վասակայ, եթէ յետս կացեալ յուխտէն քրիստոնէութեան եւ աւերեալ գրադում տեղիս Հայոց աշխարհին մանաւանդ զձմերոցս արքունի, որ կայեանք զօրացն էին, զԳառնին եւ զԵրամաւնս, զԴրասխանակերտ զմեծ դաստակերտն, զՎարդանաշատն եւ զամուրն Օշական, զՓառախոտն, զԱրդեանսն, զՉողկերտն աւան եւ զբերդն Արմաւրի, զԿուաշն աւան, զԱրուճն եւ զԱշնակն եւ զամենայն ոտն Արադածու» : Ուրեմն Երասխայ հովտին մէջ կը գտնենք այս վկայութեան համեմատ երեք չորս ամրոցներ նախ Փառախոտ, ապա Արդեանք յետոյ Չողկերտ կամ Յոլակերտ ի վերջոյ բերդն Արմաւրի : Ըստ Պելտինգերեան²¹ քարտէսի Բաղաւանէ—Արտաշատ ու-

²⁰ Եղիշէի Վարդապետ, Մատենագրութիւնք, Վենետ. 1859, էջ 60, իսկ Մոսկուայի 1912, էջ 72 :
²¹ Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand Tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916.

ղեղծին վերջին կայեանը կը կաղմէ Paracata = Փառախոտը : Արդ այս ամբողջին վայրը շնորհիւ Բելքի²² հետախուզութիւններուն հաստատուած է թէ Մասեաց օտն գաւառին այժմեան կարասու, հին՝ Գինոյ գետին աղբերակին մօտ Բուլաղ Բաշ կոչուած աւերակ բերդը կը կաղմէ : Իսկ Չողկերտ-Յոլակերտը Մանանդեանի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ, հիմք ունենալով Պեւտինգերեան քարտէսի ուղեգրի ջուրումներն եւ Մովսէս Խորենացոյ²³ Փառախոտի եւ Յոլակերտի մասին տուած տեղեկութիւնը, կը համապատասխանէ այսօրուան ոչ շատ հեռու կարվանսարայի աւերակների վայրից Լինչի²⁴ քարտէսին Խօշ Խարարի մօտ աւերակ տեղւոյն, Փառախոտէն 49 մղոն հեռաւորութեան վրայ (Անդ, էջ 27—35) :

Արդ Փառախոտի եւ Չողկերտի տեղադրութեամբ մասամբ նաեւ կ'որոշուի Արդեանք աւանին դիրքը, որ այդ երկու ամբողջներուն միջեւ գտնուելու է ըստ Եղիշէի : Այս աւանը կը յիշատակուի նաեւ Փաւստոսէն²⁵, երբ կը պատմէ Հայ Մարդպետին (Գղակ) Գղակի դէպքը . «Ապա թագաւորն Պապ յղեաց դեսպանս առ Մարդպետն Գղակ, վաղ եկեսցես, զի պիտոյ է ինձ յղել զքեզ առ թագաւորն Պարսից Շապուհ... : Եւ ինքն զուարճացեալ... դեսպան ձիով վաղ հասուցանէր ի գաւառն Այրարատու ի մեծ ի գիւղն ընջին²⁶ արքունի, որում Արդեանսն կոչեն . առ թագաւորն Հայոց Պապ . եւ դայր յանդիման լինէր թագաւորին» : Ուսկից յայտնի կ'ըլլայ թէ Արդեանք ոչ միայն ձմերոց էր, այլ նաեւ մեծ ու նշանաւոր գիւղ էր եւ այն ընջին արքունի, այսինքն տուն արքունի գանձուց էր, ուր կը պահուէր նոյն իսկ թագաւորին թագը «Ասացէք ցարքայ, գոգէք, ես այս մահու արժանի էի, բայց քեզ արժան էր զիս ի հրապարակի սպանանել եւ ոչ ի տան թագաց սպանանել, եւ զքո թագդ արեամբ շողախել» (Անդ, էջ 172) : Փառախոտի եւ Չողկերտի

մէջ, ինչպէս ինձ կը թուի, յարմարագոյն վայրը, ուր կարելի է գետեղել, է Իգդիր աւանը, որուն համար Ալիշան²⁷ կը գրէ . «Յարեւելեան մասին ճղատեալ խաղից Երասխայ, իբր վեց մղոնաւ յելից Գալֆալու գեղջ կայ բարգաւաճագոյն շէն կողմանցս եւ համօրէն գաւառիս Իկտիր կամ Իդտիր : Թուի ի հնունս սեփական Այրարատեան գաւառաց վիճակեալ» : Արդեանք իբր «գիւղ ընջին արքունի» բնականաբար պէտք էր, որ ամբացած ըլլար, եւ հայ ամուր տեղերն առ հասարակ թլուրներու վրայ հաստատուած կ'ըլլային մինչդեռ այժմեան Իգդիրը գաշտի վրայ է²⁸ . սակայն մենք ունինք բաւական հնագոյն վկայութիւն մը, որմէ յայտնի կ'ըլլայ թէ Իգդիր օժտուած էր ամուր ամբողջով : Ահա հետաքրքրական այդ տեղեկութիւնը, զոր կուտայ մեզի Ռույ Գոնցալեց Կլաւիսոյ²⁹ սպանիացի ուղեւորը 1403—1406 թուականի իր ուղեգրութեան մէջ :

«Յաջորդ ուրբաթ օրը մենք թողինք Սուրմարի եւ ճամբորդելով եկանք մի մեծ ամբողջ շինուած մի ժայռի վրայ, ուր մենք պիտի անցնենք գիշերը : Այս ամբողջում բնակում էր մի տիկին, նա այրի է, եւ տէրն է, թէեւ հարկ է վճարում թիմուրին, այս բերդի եւ շրջակայ հողերի տիրապետութեան համար : Նախապէս այս բերդը եղել է կենդրոնը գողերի եւ աւաղակների, որոնք ապրում էին կողոստելով ճանապարհորդներին, բայց թիմուրն այստեղից անցնելիս յարձակումով գրաւել էր այն եւ մահուան էր դատապարտել աւաղակների գլխաւորին, որ վերոյիշեալ տիկնոջ ամուսինն էր, հիմայ նրա այրին : Յետոյ թիմուրը հրաման էր տուել, թէ որպէս զի աւաղակները վերստին չհաւաքուին եւ չփակուին այստեղ՝ շարունակելու համար իրենց վատ արարքները, բերդի մուտքերից պէտք է որ բոլոր դռները հանուեն, եւ երբեք տեղը չդրուեն, մշտապէս բաց թողնելով եւ ապա ամբողջի պահպանութիւնը յանձնեց այս տիկնոջ : Երբ մենք այստեղ էինք, գտանք բոլոր մուտքերը տակաւին առանց դռների եւ տեղի անունն Իգդիր է : Բերդը գտնուած է ստորոտը այն մեծ լեռան (կոչուած Արարատ) ուր Նոյեան տապանն իջած է : Այս լեռը, ինչ-

²² Belk W., Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, Leipzig 1901, Heft I—II, էջ 87.
²³ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս 1913, էջ 40 :
²⁴ Lynch H. F. B., Armenia, London 1901.
²⁵ Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Պետերբուրգ 1883, էջ 171 :
²⁶ Ինճիքեան Է. Ղ., Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ 1822, էջ 500, ընջին համարած է յատուկ անուն մինչդեռ պարզ հասարակ անուն է ուղուից, որ բազմապիսի նշանակութիւն ունի, այս տեղ գանձ իմաստով դորձածուած է համեմատէ Աճառեան Է. Արմատական Բառա... Ունջ :

²⁷ Այրարատ, էջ 126 :
²⁸ Համեմատէ Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ Բառ... Բ., էջ 64 :
²⁹ Ռույ Գոնցալեց Կլաւիսոյի ուղեգրութիւնը, Թրգմ. Յ. Յակոբեանի, Ուղեգրութիւններ, հար. Ա. ԺԴ.—ԺԶ. դար, Երեւան 1932, էջ 110 :

պէս ուրիշ բարձունքները, որ մենք անցել էինք Տրապիզոնից մեկնելուց ի վեր, բոլորովին լերկ էին, չունենալով անտառներ, նոյն իսկ ստորոտի բլուրներում: Իզդիրի ամրոցում մեր յիշատակած տիկինն այդ գիշեր շատ հիւրասիրական ընդունելութիւն տուաւ մեզ, հայթայթելով մեր բոլոր կարիքները»: Յաջորդ օրը Շարաթ կը մեկնին Իզդիրէն Որկովի վրայէն Բայազիտի կիրճի ճամբով եւ երեկոյեան կը հասնին եւ «Օթեւանեցիներ մի բերդում, որ կոչուած էր Բայազիտ» (Անդ, էջ 112): Աւելի հնազոյն վկայութիւն մը Իզդիր անուան ինձ ծանօթ չէ, եւ արդէն անուան ձեւը կը ցուցնէ թէ ինչպէս Յ. Յակոբեան (Անդ, էջ 119, ծանօթ. 10) կ'ըսէ, Իզդիր անունը ոչ մի կասկ չունի ի հարկէ «եղտիւր», մանաւանդ «ե'կ տէր» բառերի հետ հաւանօրէն թուրքերէն է»: Նոյն անունով կան նաեւ երկու գիւղեր մին կարսի նահանգին մէջ, միւսը Արդարիլի մօտ:

Ուրեմն Իզդիր՝ իր այս կրկնակի հանգամանքով, թէ իբր դաշտային վայր օժտուած ըլլալով մերձաւոր բլուրի մը վրայ հաստատուն ամրոցով մը, ըստ ամենայնի կը պատշաճի գիւղ մեծ ընջի արքունի ըլլալու, եւ իբր այսպիսի գուրկ չէ հաւանականութենէ, երբ դայն Արդեանքի հետ նոյնացնել կ'իշխենք: Որովհետեւ Երասխի այդ հովտին մէջ, իր ընդարձակ տարածութեամբ դաշտերու, գեղեցիկ պարտէզներու եւ այգիներու շատութեամբ եւ չրջակայ Ազատն Մասեաց բլուրներով ու բարձրաւանդակներով իսկապէս արքայավայել գիւղի մը տեսարանը կը պարզէ մեզ Իզդիր = Արդեանք, ուրիշ յարմարագոյն վայր մը արքունի մեծ եւ ամուր աւանի համար այդ տեղ չենք գտներ: Պարաստեղ չէ որ Փաւստոս ունջ բառը գործածած է, որով ուզած է թէ արքունի հարստութիւնը մատնանշել եւ թէ ի ստորոտս լեռանց գլուխովը գիւղին ցուցնել:

Արքունի հին Պողոտային այս երեք կէտերը որոշելէն վերջ կը մնայ մի քանի խօսք ալ ընել Արմաւիրի բերդին մասին: Եղիշէի բերդերու թուակարգումին չորրորդ տեղը կը բռնէ Զողկերտէ յետոյ «Բերդն Արմաւիր»: Եղիշէի այս տեղիքն այնպէս հասկցուած է առ հասարակ, որ իբր թէ Պատմագիրն անով Արմաւիր քաղաքն ուզած ըլլայ մատնանիշ ընել, մինչդեռ սխալ է այդ ըմբռնումը: Ինչպէս հայ մատենագիրներու մօտ կայ Բերդն Արտաշատու, որ քաղաքէն դուրս կը գտնուէր

«Փախչէին մարգարանն եւ հաղարապետն, կը պատմէ Փարպեցի»³⁰, ոչ ընդ ուղղորդ տեղիս ճանապարհացն, այլ ընդ այլ եւ այլ տեղիս զերծեալք անկանէին ի բերդն Արտաշատու»: Մինչ երբ քաղաքը մատնանշել ուզեն կը գրեն՝ «Եկին ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ»³¹, զնահանգն Արտաշատու եւ զԱրտաշատն ինքնին գլխովին³², ժողովել յԱրտաշատ քաղաք³³ եւն: Հետեւաբար պէտք ենք զանազանել Բերդն Արմաւիր, եւ քաղաքն Արմաւիր: Վերջինս Երասխայ ձախ ափին վրայ կը գտնուի այժմեան Սարգարապատի հարաւ թապա-Դիրի եւ Ղուրղուղուլ գիւղերով ի միասին Արմաւիրի բլուր կոչուած վայրը, ուր գտնուեցան բազմաթիւ բեւեռագիր արձանագրութիւններ խաղտական շրջանէ³⁴, որոնցմէ երեւան եկաւ թէ Արմաւիր Արգիստիսի կողմէ շինուած կամ վերանորոգուած է եւ օժտուած է նոյն արքային կողմէ նոր ջրանցքով մը, որուն հունն այսօր ցամաքած եւ աւերուած կը մնայ: Արդ այդ Արգիստիսի ջրանցքին սկզբնաւորութեան վայրին վրայ, որ կը գտնուի դէմ յանդիման կարակալայ աւերակ սակայն շատ ամուր բերդին, արձանագրութիւն մը գետեղուած է այդ նշանաւոր արքային կողմէ: Արգիստիս Արմաւիրը ջրով օժտելու համար կը ձեռնարկէ այդ մեծագործ ջրանցքին շինութեան եւ յաջողութեամբ ի գլուխ կը հանէ: Վանայ թագաւորներուն սովորութիւնն էր իրենց՝ նման հաստատութիւնները թշնամիներէն պաշտպանել, շինելով ջրանցքի ակնադրիւրներուն կամ եթէ գետէ սկիզբ կ'առնէր, այդ սկզբնաւորութեան վրայ ամրոցներ³⁵: Այսպէս Երասխի աջ ափին ջրանցքին սկզբնաւորութեան հանդիպակաց բարձր առապարի մը վրայ շինուած է հին բերդ մը, երեք կողմէ պաշտպանուած բնական մեծ խրամատներով ու Երասխ գետով, իսկ պարանոցն ալ երկպատիկ հսկայ պարիսպներով աւելի ամուր քան նշանաւոր Սուրմարի ամ-

30 Փարպեցի Ղ., Պատմ., էջ 121:
 31 Փաւստոս Բուզանդ, Պատմ., էջ 145:
 32 Եղիշէ, անդ, էջ 60:
 33 Եղիշէ, 77:
 34 Никольски М. В., Клинообразные Надписи Закавказья. Թրգմ. Ս. Յովհաննիսեանց, Բեւեռագիր Արձանագրութիւններ Ռուսաց Հայաստանում, Բազմա-վէպ 1897, գլուխ Բ., Արմաւիր, էջ 197 եւ յաջորդք:
 35 Համեմատել այս տեսակէտէ Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt, Berlin 1931, Bd. II, էջ 466, ուր կը պատմէ Թոպրակ-Կալէի ջրանցքի մասին թէ ինչպէս ջրանցքին ակնադրիւրին մօտ աւերակ մը գտած են, որ ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ քաղաքին համար կարեւոր այդ ջրանցքին ակնադրիւրը պաշտպանել թշնամիներու առջեւ: Նոյնպէս Անդ, էջ 1058:

րոցը³⁶ : Monpéroux Կարակալան կ'անուանէ Տիգրանակերտ . իսկ Ալիշան³⁷ կը փափազի գայն Չողկերտի հետ նոյնացնել : Սակայն եւ ոչ մին իրականութեան կը համապատասխանէ : Ինչպէս Արգիտիսի արձանագրութենէն կը տեսնուի Argistihini = Արմաւիր քաղաքին եւ անոր ջրանցքին շինութեան հետ շինուած է նաեւ բերդս նոյն արքային կողմէ ի պաշտպանութիւն թէ ջրանցքին եւ թէ Արմաւիր քաղաքին հարաւէն յարձակման մը պարագային , որովհետեւ Երասխի աջ ափը այս ամբողջն սկսեալ կը հարթանայ եւ գետը տակաւ կ'ընդարձակէ իր հունը եւ մերթ ընդ մերթ կը խորասուզուի արուեստական եւ նաեւ բնական ջրանցքներու ու խաղերու մէջ եւ այսպէս ջուրերու նուազման շրջաններուն ղիւրաւ անցանելի կը դառնայ , որով հարկ էր Արմաւիր քաղաքը պաշտպանելու համար , այդ բնական ամուր վայրին վրայ ամբողջ մը հաստատել եւ պահակ մը պահել այն տեղ : Արմաւիր քաղաքն աւելի դաշտային վայրի մը վրայ էր եւ բնական ամուր դիրք մը չունէր , այս պատճառաւ Արմաւիր իբր նշանաւոր բերդի մը համբաւ չունի , այլ իբր հին նուիրական մասամբ դիցաւան մըն էր : Իբր ամուր տեղիք կը ներկայանայ մեզ ուրեմն բերդն Արմաւրի այսինքն «Կարակալան» :

Երասխի հովտին այս նշանաւոր չորս վայրերը որոշելէ յետոյ հարկ է գտնել վայր մը , ուր կարելի ըլլայ Ստրաբոնի եւ մանաւանդ Տակիտոսի նկարագրութեան համեմատ գետեղել Ողանէ եւ Բարիւրսա ամբողջիւնները : Ստրաբոնի վկայութիւնը կը պահանջէ մերձաւորութիւն Արտաշատի , Տակիտոսի տեղիքն ինչ կ'ընծեոյ մեզի այդ բերդերուն տեղւոյն որոշման համար : Քանիցս հոլովեցինք Հռոմայական Տարեգրոց հեղինակին անունը եւ յեղյեղեցինք կարեւորութիւնն անոր Վոլանդ ամբողջի մասին տուած տեղեկութեան : Ուստի կ'արժէ մի քիչ մանրամասն ներկայացնել այդ կարեւոր տեղիքը :

Կորբուզոն երբ ստանձնեց արեւելեան բանակին զօրավարութիւնը 55ին , ուղեց խաղաղ ճամբով Պարթեւ Հայ եւ Հռոմէական վէճը լուծել , սակայն երկարատեւ բանակցութիւնները վերջ ի վերջոյ երկուստեք հա-

մաճայնութեան մը չյանգեցան , որով ստիպուեցաւ 57ին գէնքի դիմել : Սկիզբները փոքրիկ զուպարածներով եւ երբեմն երբեմն ստուարաթիւ բանակներու զինուորական շարժումներով , որոնք պարզ ցոյցի բնոյթ ունէին , կ'ուզէր թշնամւոյն վրայ ազդել , Հռոմի պայմաններն անարիւն պարտադրել : Սակայն Տրդատ ոչ մէկ կերպով յօժար ցուցուց ինքն զինքն հռոմէական պահանջներն ընդունելու : 58 ի դարնան մինչ Տրդատ Հռոմայեցւոց վերջապահներու դէմ վերին Եփրատէն դէպի պոնտական ծովկարը կը գործէր , արգելք հանդիսանալու համար Հռոմայական բանակներու պարենաւորման Տրապիզոն գծով , Կորբուզոն կը ձեռնարկէ որոշիչ հարուածը տալ թշնամւոյն՝ արշաւելով ուղղակի անոր Մայրաքաղաքին վրայ : Հասանկալէ — Ալաշկերտ — Իւչքիլիսէ արքունի պողոտայով կը վարէ իր բանակը եւ կտրելով Կուջաղի անցքը միջամուխ կ'ըլլայ Երասխի հովիտը «Եղ ի մտի այնուհետեւ Կորբուզոն , զի մի՛ յերկարեացի զուր պատերազմն եւ զի զՀայս գրգռեալ յօժարեցուցէ պաշտպանել անձանց , աւերել քանդել զամուր ամուր տեղիս նոցա . ինքնին իսկ յանձն առնոյր զբուն անառիկն յայնմ գաւառին , որ կոչէրն Վոլանդ , առնուլ կործանել , իսկ զմանունսն Կոռնեղեայ Փղակկեայ եւ Ինստէոսի Կապիտոնի առնէր յանձն : Յետ այց առնելոյ տեղւոյն շուրջանակի եւ յարդարելոյ զամենայն ի յարձակումն , քաջալերէր զզօրն ընդդէմ թշնամւոյն , որ թափառէրն եւ չկամէր ոչ ընդ խաղաղութիւն եւ ոչ ընդ պատերազմ , եւ սր խուսելովն յայտ իմն առնէր զիւր վատութիւն եւ զնենդութիւն : Յորդորէր զնոսա հանել ի նմանէ զասպաւէնս նորա եւ ցուցանէր նոցա փառս եւ զաւար միանգամայն : Ապա բաժանէր զիւր զունդն ի չորս մասունս , զկէսս սահմանէր զի ի մի վայր կուտեալ գործիցեն կրայ եւ այնպէս փոս գործեալ բրիցեն զհիմունս բերդին , զկէսս վասն զսանդուղս յորմունսն մատուցանելոյ եւ զբաղումս դարձեալ վասն ջահս եւ սլաքս ի մեքենայից ի ներքս արձակելոյ . իսկ պարսաւորացն եւ նետողաց սահմանէր տեղիս զի ի հեռուստ հարկանիցեն զբնակիչսն» : Այսպէս պատրաստուելէն յետոյ յարձակումը կը սկսի , չորս ժամէն պարիսպները կը խորտակուին եւ ոմանք սանդուղներով վեր կ'ելլեն եւ կը գրաւուի բերդը եւ կը կոտորուին բերդնորդիք մեծ մասով , իսկ ամբոխը վաճառա-

³⁶ Montpéroux Fréd. Dubois de, Voyage autour du Caucase, Paris 1838—1842, 5 voll. Քարգժ. գերմաներէնի Külb H. Dr., Sammlung der vorzüglichsten neueren Reisebeschreibungen. I.—II. Reise um Kaukasus, Darmstadt 1842—1843, Բ. հար., էջ 143.
³⁷ Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, էջ 122—123 :

կուր կ'ըլլայ: «Տեղակալին եւ վերակացուն հանդիպէր նոյն յաջողութիւն: Երեք ամբողջ առան ի միում աուր, մնացեալքն առ ահի եւ կէսք եւս կամակար ետուն ձեռս: Այնուհետեւ քաջալերեցաւ զօրավարն դիմել եւ ի վերայ արքունական քաղաքին Արտաշատու, բայց ոչ դէպ ուղիղ ընդ կամուրջն անցուցանէր գլուխդան, զի այնու արկանէր զնոսա ընդ հարուածովք թշնամւոյն: Գեան Երասխ հոսէ առ պարսպօք քաղաքին: Հեռի ուրեք ի քաղաքէն ապա անցին ըստ գետն ընդ հուն մի լայն ընդարձակ³⁸»:

Տակիտոսի այս պայծառ նկարագրութենէն յայտնապէս կը տեսնուի թէ երեք գլխաւոր բերդեր իրարու մերձաւոր կը գրտնուէին այնպիսի վայրի մը վրայ, որ Արտաշատէն ոչ շատ հեռու էր, այնպէս որ անոնց գրաւումով բացուած կը տեսնէ Արտաշատի ճամբան իր առջեւ եւ իսկոյն յառաջ կը վարէ իր գունդը դէպի Հայոց Մայրաքաղաքը: Սակայն խոհեմագոյն կը համարի ոչ թէ կամուրջի վրայէն անցնել զօրքը, այլ հեռաւոր մէկ կէտէն, ուր Երասխի հունը լայն եւ ընդարձակ էր եւ միանգամայն ծանծաղ:

Արդ այն վայրը, ուր Տակիտոսի նկարագրութիւնն իր բոլոր մանրամասնութեամբ եւ ամէն հանգամանքով իր լիուլի լուծումն ու մեկնութիւնը կը գտնէ, մեզ կը ներկայանայ Արտաշատէ ոչ շատ հեռու, նա մանաւանդ թէ անոր հանդիպակաց Երասխի աջ ափին այժմեան Տաշրուտուն — Կարակոյունլու — Բաշրուլաղ եռանկիւնը: Այս եռանկիւնի նկարագրութիւնը հաճոյքով կու տամ համբաւաւոր Ռուս բեւեռագէտին՝ Նիկոլսկիի, որ տեղւոյն վրայ խուղարկութիւն կատարած է անձամբ եւ այնպէս կը նկարագրէ, կարծես Տակիտոսի տեղիքն աչքի առջեւ ունեցած ըլլար, սակայն այդպիսի բան մը Նիկոլսկիին մտքէն իսկ չէր անցներ, որովհետեւ նման գիտաւորութիւն մը կամ կէտ նպատակի մը գինքը չէր առաջնորդած այդ վայրերն այցելելու:

«Նախ եւ յառաջ մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին Արարատի այն առաջաւոր բլուրները, որոնց մօտակայքում գտնուած է Տաշրուտունի առաջին բեւեռագիր արձանադրութիւնը, ուր Մինուաս աւանդում է Լուխիունինի քաղաքի նուաճման մասին: Ի մօտոյ հետազօտելով այդ բլուրները, մենք համոզուեցանք, թէ դոքա մեծ նշանակութիւն ու-

նեցած են Ուրարտեան տիրապետութեան ժամանակ: Լեռնաշղթայի ամբողջ մասը, որ եռանկիւնի ձեւով դուրս է ցցուած դէպի Երեւանի դաշտավայրը, ակնբեր է, որ ի հնումն խիստ ամբացած էր: Լերին վերջին ծայրը, դարձրած Տաշրուտունի կողմն, առաջին արձանագրութեան մօտ, երկայնաձիգ բլրի նման է. նորա գագաթի վրայ գտնուած են ամբուլթեանց հետքեր, որ մենք հետազօտեցինք պեղումներ անելով...: Մեր առաջ խոր գետնի մէջ մերկացան շինուածոց հիմունքը, մակարդակը, նիւթերը, որոնց դասաւորելու եւ կանգնելու եղանակը յիշեցնում է մեզ Արմաւրի բլրի շէնքերը...

Բայց ամենամեծ եւ նշանաւոր ամբուլթիւնը Արարատի Տաշրուտունեան սարաւանդի վրայ գտնուած է նորա արեւելեան կողմում, որ նայում է դէպի Բուլաղբաշի լիճը: Արարատի բլուրները լճի մօտ շատ բարձր չեն, բայց լճի ամենալայն տեղերի մօտ կայ մի բարձր բլուր, որի վրայ ելնելով մենք նկատեցինք, որ մի ահագին ամբողջ պատերի մէջ ենք գտնուած, որ ստեղծել է ինքը շնութիւնը, ուր նշմարում են նաեւ մարդկային աշխատանքի մեծամեծ հետքեր: Բլուրը չըջանի ձեւ ունի, որի տրամագիծը հաւասար է մէկ վերստի. մեծ ծործորը համարեա ամենայն կողմից անջրպետում է դորան Արարատի միւս բլուրներից, որոնց մէջտեղն է ընկնում նա: Բլրի կատարը շորս կողմից չըջապատած է ըստ մեծի մասին անտաշ ահագին քարերի շարքով, բայց մի քանի տեղերում երեւում են պարիսպներ կոփածոյ քարերից: Պարիսպների ներսում նկատելի են կործանուած աշտարակների մնացորդքը...: Դուրս գալով ծործորից դէպի Բուլաղ-Բաշի մենք նկատեցինք կանոնաւոր, կրկնակի եւ բաւականին լայն վերելքի հետքեր. ճանապարհը մի ժամանակ գեղեցիկ կերպով սալայատակուած է եղել եւ պատուարներով պաշտպանուած: Իսկ ինչ վերաբերում է ծործորին, պէտք է նկատել, որ դա ամբողջ յետեւում ճիւղաւորուելով տանում է զանազան կողմեր. հասկանալի է, որ սյդ ծործորների միջնորդութեամբ հնարաւոր էր հաղորդակցիլ միւս ամբողջների հետ, որոնք սարաւանդի միւս կողմումն են, ուր որ առաջին Տաշրուտունեան արձանագրութիւնն է գրտնուած:

«Հանգամանքները շնորհեցին մեզ այստեղ եւս պեղումներ անել, ... սակայն ամբողջ

³⁸ Tacitus, Annales XIII, 39.

իւր մեծութեամբ եւ պատկառելի շէնքով գերազանցում է բոլոր մեր տեսած ամբողջները Երասխի հովտում: Մենք, յայտնի բան է, դրաւոր յիշատակարաններ չունինք ասպացուցանելու, թէ ամբողջի պարիսպները Ուրարտեան ժամանակներիցն են, վասն զի այս վայրերում տակաւին չեն գտնուած բեւեռագիր արձանագրութիւններ...: Բայց եթէ Տաշրուտունի կից բոլոր արհեստական ամբութիւններն Ուրարտեան ժամանակներին վերագրելու լինէին, դարձեալ դժուար կը լինէր յարմարացնել դոցա Լուխիունիինի քաղաքին դրից: Վերջինս հաւանական է, որ հովտումն էր եւ յատկապէս արձանագրութեան (Կարակոյունիւլուի մօտ) մօտակայքում, այն բլրի ստորոտում, ուր մենք պեղումներ կատարեցինք. իսկ այդ բլրի վրայ եղած ամբողջը կարող էր քաղաքի միջնաբերդը լինել: Տաշրուտունից երեք վերստ հեռու, նոյն ճանապարհի վրայ մենք գտանք հարթ հաւասար գետնի ընդարձակ տարածութեան վրայ հին բնակութեանց մնացորդներ, որոնք շարունակում էին մինչեւ մեծ Արարատ: Բայց թէ սոյն տեղում հնարաւոր է որոնել Լուխիունիինի քաղաքը, դորա մասին վկայում է երկրորդ արձանագրութեան այս տեղում գտնուիլը: Յամենայն դէպս, եթէ այժմ ճշդիւ չենք կարող ցոյց տալ յիշեալ քաղաքի տեղն, այնու ամենայնիւ կասկած չէ կարող լինել, որ այս վայրերը Ուրարտեան տիրապետութեան ժամանակը շատ նշանաւոր դեր կատարած են»:

«Անմիջապէս արձանագրութեան մօտակայքում մենք գտնում ենք մի շարք ամբութիւններ, որոնց մէկն կրում է իւր վրայ Ուրարտեան ծագման ակներեւ կնիքը. այդ ամբոցները քուով առ այժմ երեք են եւ յարնչութիւն ունէին քաղաքի հետ հովտում, որ անջատուած էր նոցանից Բուլաղ-Բաշի լճով: Այս ամենը միասին առած, ամբողջները լեռներում, քաղաքը հովտում, նոցա անջատող լիճն, կազմում էին մի ամբողջութիւն, կուլտուրական եւ ռազմագիտական մի շատ նշանաւոր կենդրոն: Հայոց ոչ գրաւոր, ոչ էլ բանաւոր աւանդութեանց մէջ մենք չգտանք ոչինչ արձագանգ կամ ակնարկներ այս յիշատակարանների անցելոյն մասին, եւ միայն այս աւերակներում գտնուած երեք բեւեռագիր արձանագրութիւնները լոյս են սփռում այն նշանակութեան վրայ, որ յիշեալ տեղն ունէր ութ դար Քրիստոսից առաջ, այն

է թէ դա Վանի թագաւորների համար բաւալի էր Երեւանեան դաշտավայրի: Այս վայրերի նուաճումն թեթեւացնում էր ու ասպարհով կացուցանում նորա (Մենուասի) յաջորդների համար եւ մանաւանդ անմիջական յաջորդ Արգիստի առաջինի համար, Երեւանի ամբողջ դաշտավայրի եւ մօտակայ Արագածի ու Գէօկ-Հայի բարձանց տիրապետութիւնը³⁹»:

Առաջին ամբողջին մասին, որուն վրայ Նիկոլսկի պեղումներ կատարած է, տուած նկարագրութիւնը լրիւ չէ, այս պատճառու այդ թերին կը փափաղինք լրացնել մեր հայ առաջին բեւեռախոյզ Մ. Եպիսկ. Սմբատեանի աշխարհագրական տեղեկութիւններով, դոր Յոլակերտի⁴⁰ բերդը վերնագրով տուած է Արարատ էջմ. թերթին մէջ (1910, էջ 574—576): «Արարատի արտիաներում կայ մի բերդի աւերակ, այդ աւերակի հարաւային ծայրի ստորոտում թողնելով մեր ձիերն ու սայլերը, սկսեցինք բարձրանալ դէպի բերդի գլուխը մեծ դժուարութեամբ եւ նեղութեամբ: Ահուելի էր ամայութիւնը. մենք պաշարուած էինք աւազակների երկիւղով: Հասնելով գլուխը աշխատեցինք գտնել բերդի դռները, որոնց մէկի բարաւորի վրայ էր կարծուած արձանագիրը. մեր երկար՝ 3 ժամ որոնումները ոչ մի արդիւնք չունեցան: Բերդը բաւական տարածութիւն եւ չորս դռներ ունի, շրջապատուած է լայն ու խոր խրամով, պարիսպները ամուր են 3 սաժէն լայնութեամբ մեծ մեծ լեռ քարերով... բերդի գլխիցը երեւում են հարաւային կողմում փռուած շինութեան աւերակները, որին Դաշրուտունցիք քաղաքատեղ են անուանում. իսկ դէպի արեւելք երեւում է ընդարձակ դաշտ մինչեւ Գառնի-Բասարի գիւղօրայքը, լեռ-

³⁹ Նիկոլսկի Բեւեռագիր արձանագրութիւններ, Բագմովէպ 1897, Գլուխ Ա., էջ 194—197, տես վերը ծնթ. 34:

⁴⁰ Սմբատեան Մ. Եպ. առաջինն է մեր մէջ, որ հոգեով շափ աշխատած է որոնել գտնել հին բեւեռագիր արձանագրութիւններ, այնու յուսալով թէ մեր հին պատմութեան մթին էջերը կարող պիտի ըլլար լուսաւորել: Նա մինչեւ իր մահն այդ ուղղութեամբ աշխատեցաւ Ռուսահայաստանի մէջ երեւան հանել հին արձանագրութիւններ եւ դանոնք տրամադրել Բեւեռագէտներու: Ինքն անտեղեակ էր բեւեռագիտութեան: 1871ին Արարատի մէջ կը հրատարակէ Յոլակերտի անունով արձանագրութիւն մը: Նա Տաշրուտունէն զրեթէ 6—7 մղոն դէպի հարաւ արեւմուտք Կարակոյունիւլու գիւղին մօտ հին բերդի աւերակներուն մէջ կը գտնէ այդ արձանագրութիւնը եւ որովհետեւ տեղւոյն բնակիչներուն մօտ այդ մերձակայ վայրերը Յոլակերտ անունով կը յորջորջուին, այդ անուամբ ալ միլիտեց Սմբատեան բերդն ու արձանագրութիւնը:

ները, Սորվիբրապայ վանքը եւ Ալիդղըլ գիւղը» (էջ 574—575) :

Հարեւանցի ակնարկ մը Տակիտոսի նկարագրութեան եւ այս նորագոյն ականատեսու ուղեւորներու մեզի բնծայած համատեսիլ պատկերին վրայ, բաւական է մեզ համոզելու թէ որքան ակներեւ նմանութիւն գոյութիւն ունի այդ երկու նկարագրութիւններու մէջ: Այդ սքանչելի նմանութիւնն իր հիմն ունի ոչ միայն պատմական, այլ մանաւանդ աշխարհագրական համանուն վայրերու համանուն նոյնութեան մէջ:

Պատմական նոյնութեան մէջ ունի հիմը, որովհետեւ այս նոյնացմամբ իրապէս սքանչելի կերպով կը լուծուին այն բոլոր դժուարութիւնները, որոնք մինչեւ ցայժմ գոյութիւն ունէին եւ իրական եւ էական առարկութիւններն էին, որով կարելի չէր ընդունիլ այն նոյնացումները, որոնք բազմաթիւ հեղինակներու կողմէ առաջարկուած եւ ենթադրուած էին հաստատուելով նմանահնչուն կամ համանուն տեղանուններու վրայ: Արատեան լեռներու այս վերջին շառաւիղները, որոնց կատարին վրայ կը բարձրանան Ուրարտական եւ ապա անոնց տիրապետողի հայ ժողովուրդին արքայական ամուր ամրոցները, հազիւ 20—30 մղոն հեռու կը գտնուին Հայոց Մայրաքաղաքէն, Արտաշատէն: Այդ բարձրաբերձ բերդերն իրենց բլուրներովն ու ծործորներով Արտաշատի արտաքին բնական եւ արուեստական պատնէշները կը կազմէին, այս պատճառաւ իրաւունք ունէր Տակիտոս զանոնք Հայոց Մայրաքաղաքին դուռներն՝ իսկ Նիկոլսկի Երեւանեան (այսինքն հին արտաշատեան) դաշտավայրին բանալին կոչելու:

Համանուն վայրերու համանուն նոյնութեան մէջ, ըսինք: Ունի՞նք առ այդ իսկական հիմ մը: Մեր անցեալը շատ կողմէ կարօտ է իւր քննութեամբ լուսաբանուելու: Շատ բան ինչ որ կը կարծենք թէ գոյութիւն ունի, սակայն իրականին չունի, եւ կան նաեւ շատ մը բաներ, որոնք կը համարինք թէ անհետ կորսուած են, սակայն կենդանի են Սասունցի Դաւթին պէս, միայն քողարկող մշուշը պէտք է փարատել: Նորագոյն բոլոր բանասէրներէն առ հասարակ ընդունուած է թէ Սարաբոնի Օւլաշի եւ Տակիտոսի Volandumը նոյն են: Արդ ունի՞նք մենք այս Արարատի կամ Մասեաց ոտն գաւառի մէջ համանուն բերդ մը կամ գաւառակ մը: Պատասխանն ուրախու-

թեամբ կրնանք ըսել թէ զրական է եւ այն կրկնակի ձեւով թէ իբր բերդ եւ թէ իբր գաւառակ: Ահա թող խօսին մեր հին մատենագիրները: Նոր անուններն այլատարազ են, խորթ եւ խղուրրախն մը մեր ականջներուն:

Առաջին անգամ եօթներորդ դարուն Սերիոսի մօտ կը հանդիպինք Ուղեաց անունով գիւղի մը ի Մասեաց ոտան: Այն ինչ Քրիստափոր կաթողիկոս ընտրուած էր (628—630) «Բամբասանս ապիրատս յողէին եւ ապա այնուհետեւ ոչ ըստ իրաւանց ուղղոց ինչ, այլ կամակար մտօք ըստ կամս անձանց հաստատէին վճիռ՝ անկանել նմա ի պատուոյն: Իսկ նորա իւրովի կամաւ խոյս ի շարէն սուեալ, երթեալ շինէ միայնարան մեծ մերձ ի գիւղն Ուղեաց որ ի Մասեաց ոտան, եւ բազում միանձունս առ ինքն գումարեալ⁴¹»:

Եթէ Սերիոս Ուղեաց անունով գիւղ մը գիտէ, անոր յաջորդ պատմագիրը Ղևոնդ մեզի կը ներկայացնէ Ուղայէոյ գաւառ մը. «Եւ նոքա (այսինքն հայ իշխանագունք Սմբատ եւ Վարդ) գնացեալ ընդ եզր գետոյն Երասխայ անցանէին ընդ սահմանս Ուղայէոյ եւ հասանէին ի մեծ աւանն Ակոռի: Իսկ զօրքն Իսմայելի, որ էին ի Նախջաւան քաղաքի յարձակեցան զկնի նոցա եւ ոչ մեկնեցան ի հետոց նոցա. քանզի էին աւելի քան ԵՌ, եւ կամէին կենդանւոյն կլանել զնոսա: Եւ իբրեւ ազդ եղեւ զօրուն Հայոց վասն հինին, որ զարթուցեալ զայր ի վերայ նոցա՝ յարուցեալ անցին ընդ գետն Երասխ եւ բանակեցան ի Վարդանակերտն աւանի. եւ զօրն Տաճկաց սնդեալ զայր զկնի նոցա⁴²»:

Իսկ Թովմաս Արժրունի մեզի կու տայ նաեւ մեր խնդրածը Ուղեոյ բերդ մը եւ միանգամայն գաւառ մը Մասեաց-ոտին մէջ: Ահա՝ «Բայց ի գնալն Յուսիպայ ամիրային ի Պարսս, զնաց եւ թաղաւորն Գազիկ ի գաւառն Կողովիտ եւ պաշարեալ զանառն Դարիւնս՝ գողացեալ առնու ի գիշերի, ըստ յաջողելոյ նմա ի վերուստ առնու զբերդն Մակուայ եւ անտի յառաջ մատուցեալ առնու զհերդն Ուղեոյ եւ տիրէ գաւառաց սկսեալ ի Կողովտէ մինչեւ ցմիջոց Ուղեոյ եւ Մասեաց ոտն:

Այս երեք կարելոր վկայութիւններէն մենք կ'ունենանք յիշատակուած մեծ գիւղ մը, գաւառ մը եւ Բերդ մը Ուղեաց, Ուղայէոյ

⁴¹ Սերիոս, Պատմութիւն ի Հերակղ, Թիֆլիս 1913, էջ 306: Տես նոյնպէս Յովհ. Կաթող. Պատմութիւն, Թիֆլիս 1912, էջ 76:
⁴² Ղևոնդ Նրէց, Պատմութիւն, Պետերբուրգ 1887, էջ 24:

եւ Ուղեոյ սեռականներով, որոնց ուղղականը կարելի է ենթադրել Ուղիք Ուղայէ: Ամէն պարագային կը ներկայացնէ Ola-ne = Volandum յոյն եւ լատին հեղինակներու աւանդած արմատը: Արդէն լատիներէն Uolan(d)um Uol = հնագոյն ձեւը կ'ենթադրէ թէ սկիզբի ձայնը սի եւ օի խառնուրդ մըն էր, եւ որ հայերէնի մէջ օրինաւորապէս «ու» մը պիտի տար. նաեւ յունական մատենագիրներու մօտ օ կամ օով գրուած հայ տեղանունները հայերէնի մէջ շատ յաճախ կը ներկայանան «ու»ով, այսպէս Ιωγαρυνη = Գուգարք Βουσοροπέθαν *Υόασποράχαν = Վասպուրական⁴³, Καθολιχός, Կաթողիկոս եւ Կաթուղիկէ: Γωγαυτηνί = Գուգար-f համեմատութիւնն ինքնին երաշխիք մըն է թէ Սա-ւի եւ Vola-n(d)um վերջաւորութիւնը յունարէնին եւ նաեւ շատ հաւանական է որ նախահայոց, այսինքն Սաղտեաց յատուկ էր: Արդէն Հայերէն Ուղի կամ Ուղայէ ձեւը հայերէնով դժուար է մեկնել հաւանական է որ Ուրարտական կամ Կովկասեան անուն մըն է, որ բերդերուն հետ միանգամայն տեղանունն ալ Հայոց քով կենդանի մնացած է: Արդէն վերը Նիկոլսկիի վկայութեան մէջ խօսք կ'ըլլար Luhiunini քաղաքանուն մը մասին, զոր կը յիշէ Մենուասիր նշանաւոր Տաշրուսունեան 24 տողեան արձանագրութեան⁴⁴ մէջ: Աշխարհակալ արքան իր յուշարձանով կը ծանուցանէ թէ Eriduahi կամ -hini երկիրն իւր Luhiunini քաղաքով նուաճեցի եւ քաղաքին անունը փոխեցի Մենուասաւանի: Eridua դաւառանունը Գրիգոր Սալաթեանց⁴⁵ «Մի քանի աշխարհագրական անուններ Հին Հայաստանի» Յօդուածին մէջ (էջ 125) կը նոյնացնէ Վասպուրականի Հայոց ձորի մերձաւոր Երիթունիք գաւառին հետ, որքան ալ արտաքին նմանութիւնը հրապուրիչ է, սակայն հեռաւորութիւնն ի՞նչպէս մեկնելու է, հետեւաբար անհաւանական կը համարիմ, ես պիտի առա-

⁴³ Հմմտէ Հիւրշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 17—18:
⁴⁴ 1864ին Կեսաներ Կարակոյունլուի մօտ աւերակ բերդին վրայ կը գտնէ Մենուասի այդ կարեւոր արձանագրութիւնը: Քանիցս հրատարակուած է այդ, սակայն լաւագոյն հրատարակութիւնը կատարած է Նիկոլսկի վերը 34 ծանօթութեան սուտերէն գործին մէջ, էջ 22—26: Նախապէս Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական ընկերութեան պարբերական թերթին Древности Восточны, հատ. Ա, Մասն 3, Մոսկուա 1893, էջ 416 եւ յառաջ:
⁴⁵ Древности Восточная, հատոր Բ, Մասն Բ, Մոսկուա 1901, հետեւեալ վերնագրով Յօդուած մը ունի О Некоторых Географических Названиях Древней Армении, էջ 120—131:

ջարկէի Արդեանք մեծ աւանին անուան հետ նոյնացնել, որ յայտնապէս կաղմուած է Ար(ի)դ- արմատով եւ -եանք հայ սովորական ածանցով. օր. Արեղեանք, Գարեղեանք եւն: Միայն դժուարութիւն կը յարուցանէ Ե = Ա փոխանակութիւնը: Սակայն հայ անուանց մէջ այդ երեւոյթը շատ սովորական է, այսպէս Երամաւնք (Եղիշէ, անդ, էջ 60) = Արամօնք (Յովհ. Կաթ., էջ 104/105), Երուանդունիք (օր. մի Երիթունիք) (Մ. Սոր. Աշխ. Սիւքր., էջ 32) եւ Արուանթունիք (Թովմաս Արծր., անդ էջ 197): Այս օրինակներն ալ հաւանաբար նախահայկական են: Սալաթեանց «Luhiunini»ն Նիկոլսկիի հետեւելով կ'ենթադրէ որ յոյն մատենագիրներու Սեւանայ լճին համար գործածած Λυχνίτις-ի հետ նոյն ըլլայ (Անդ, էջ 121). իսկ Ուղայէ կամ Ուղիքի համապատասխան կը գտնէ էյլարի արձանագրութեան մէջ յիշատակուած Ulvani երկրանունը: Այս վերջին նոյնացման խոչընդոտն կը ներկայանայ դարձեալ տեղւոյ անջրպետը: Իսկ մեզի համար նոյն իսկ հնարաւոր է Luhiunini Ուղիքի հետ նոյն զնել ենթադրելով որ Luhiunini L տառը մասամբ ձայնաւորի մը ընկերակցութիւնն ունէր և Luhi կարծ եւ լարծուն և մը ունէր արտասանութեան մէջ, որով հայերէնի մէջ ալ մը իսկ Ստրարոնի մօտ օ մը կրնար տալ: Աւելի հեշտ է բնականաբար լեզուաբանօրէն Ulvani = Ուղայէ հաւասարութիւնը մեկնել, բայց աշխարհագրական դիրքերն արդելք կը հանդիսանան, հաւանական կը համարինք այն ենթադրութեամբ, որ էյլարի տեղւոյն յատուկ Ulvani երկրանուն կամ դաւառի անունը ինչպէս սովորական է գաղթականութեամբ փոխադրուած է կամ վերակոչուած է:

Այսպէս թէ այնպէս մեր նոյնացման համար մեծ դեր մը չունի այդ արձանագրութեան այս կամ այն անուան համապատասխան ձեւը: Սաղտական արձանագրութիւնները տակաւին լիակատար հրատարակուած եւ քննութեան չեն ենթարկուած. հետեւաբար ասպաղայի գործ է տեղւոյն հայող հայերէնի համապատասխան անունն երեւան բերել եւ կամ լեզուաբանօրէն, մեր ենթադրութիւնը՝ սի կամ օի մը յաւելուածը, հաւանական գործել Ուրարտական կամ Կովկասեան լեզուներու օրէնքներուն համեմատ:

Ուղիք կամ Ուղայէի (գաւառին, բերդին, գիւղին) դիրքը անորոշ կը համարուէր, այսպէս Ալիշան (Այրարատ, էջ 486), Փոքր Մա-

սիսի հիւսիսային հովտին մէջ Վէլլիճան անու-
նով լքուած գիւղի մը հետ կ'ուզէ թէութեամբ
նոյնացնել. «Ոչ է յայտ ստուգիւ որպիսի ինչ
էր եւ կոչէր ի հնունս գետն այն, այլ մարթ է
նոյն համարել ընդ միակ յիշատակելոյն ի
նախնեաց յայսմ գաւառի, ընդ Ուղեաց գեղջ,
կամ Ուղայիոյ կամ Ուղէոյ, զի պէսպէս գրի-
ւել ոչ միայն գիւղ վարկապարագի, այլ եւ բերդ-
ունէր եւ ստանձնակ իմն զէ՛ թուի կամ գա-
ւառակ, յերի գեռ իսկ նշանակեալ վայրացս,
այսինքն ի թիկանց փոքուն Մասեաց, եւ ընդ
մէջ Կոգովտի եւ Արտաղու»: Ապա յառաջ կը
բերէ վերոյիշեալ վկայութիւնները: Սակայն
տուած սահմանը ճիշդ չենք գտներ, որով-
հետեւ նոյն իսկ հայ մատենագիրներու
վկայութեան համեմատ Ուղայէ ըստ ամե-
նայնի կը բռնէր Մասեաց ոտն գաւառին
բլրաշխարհը, Ակոռիէն սկսեալ, զի անցանէին
ընդ սահմանս Ուղայէոյ եւ հասանէին ի մեծ
աւանն Ակոռի, կ'ըսէ Ղեւոնդ, եւ երբ թշնամ-
ւոյն գալուստը կ'իմանան «յարուցեալ անցա-
նէին ընդ գետն Երասխ»: Թովմայի «ցմիջոց
Ուղեոյ եւ Մասեացն ոտն», եւ Մերիոսի
«ի մեծ գիւղն ի Մասեաց ոտան». բացատրու-
թիւնները Փոքր Մասիսի արեւելեան ստորո-
տին վրայ կարելի չէ գետեղել, այլ մեր մատ-
նանշած տեղը. Հարաւէն Ակոռի, հիւսիս
արեւմուտ Բուլաղ-Բաշի եւ Կարակոյունլու
մինչեւ հիւսիս ուղղակի գծով Երասխ եւ ար-
եւելքէն նոյնպէս Երասխ գետը: Թէ Ուղայէոյ
գաւառն այս տարածութիւնն ունէր, Թով-
մասի մէկ անուղղակի վկայութենէն ալ կը
հաստատուի: «Ի սոյն ժամանակս այր մի ա-
րարացի աղգաւ» 13 հազար հողինոց բանա-
կով մը հարաւէն Ատրպատականէ կը մտնէ
Հայաստան, կը յառաջանայ մինչեւ Գուին եւ
կը գրաւէ գայն. Սմբատայ որդիէն, Աբասէն,
հարկ կը պահանջէ, Աբաս կը զլանայ, և
զազանի Գազիկի՝ Արծրունեաց թագաւորին
օգնութիւնը կը խնդրէ: Սակայն յառաջ քան
«զգալուստն Գազկայ» թշնամւոյն հետ կը
զարնուի եւ կը պարտուի: Գազիկ լուեալ
զոյժ աղաղակիս հասանէ ի դուռն Գունայ
յեղբ գետոյ Երասխայ, հանդէպ վիրապին
սրբոյ: . . . Իսկ այլազգին յորժամ ետես զրա-
նակ արքային մեծի սիռեալ յո լերամբն Գի-
նոյ կոչեցեալ Բլեր»: Այս Բլուրն Գինոյ է այն
ամրոցը, զոր Նիկոլսկի մեզ ներկայացուց
վերը. Գինոյ գետին աղբերակին վրայ կը
բարձրանար եւ իր հաստատութեամբ եւ
գերիշխող դիրքով ամէն կողմէ մանաւանդ

Երասխի միւս սիւն սքանչելի կը տեսնուի:
Հաւանաբար այս բերդն էր, որ Գազիկ ժա-
մանակին գրաւած էր իբրեւ զԲերդն Ուղեոյ
եւ յինքն հանած բովանդակ գաւառն Ուղեոյ
եւ Մասեաց ոտն: Թշնամւոյն բանակին հա-
մեմատութեամբ արքային գունդը շատ սա-
կաւաթիւ էր եւ հետեւաբար հարկ անհրա-
ժեշտ էր ամուր տեղ մը ապաստանիլ եւ ահա
իր սեպհական ամրոցին մէջն է որ կը հաս-
տատուի: Թշնամին լիայոյս իր բանակին
թուական առաւելութեան վրայ յարձակում
կը գործէ արքային դէմ, սակայն սա «իբրեւ
կայծակն ընդ եղէգն հարեալ այնպէս խորտա-
կեաց զաղմաց զօրուն այլազգեաց» (Պատմ.,
էջ 300—301): Եթէ տակաւին տարակոյս մը
յարացուի այս մեր նոյնութեան դէմ, Տակի-
տոսի վկայութիւնն յայտնապէս կը բառնայ
այդ կասկածն ալ, «sibique quod validissi-
mum in ea praefectura, cognomento Volan-
dum, sumit» (ԺԳ, 39): Ինչպէս մեր քով
նմանապէս Տակիտոսի մօտ թէ գաւառն թէ
բերդերէն ամրագոյնը նոյն անունն ունէին:

Այժմ կը մնայ Բարիւրսայի տեղն ու
դիրքը որոշել: Ստրաբոնի վկայութիւնը
պարզ է, այս երկու Բերդերն իրարու քով կը
գտնուէին: Մենք ունինք առ այժմ, ինչպէս
Նիկոլսկի կ'ըսէր, երեք ամրոց: Այս երեքէն
մին ծանօթ է մեր մատենագրութենէն Փառա-
խոտ անունով, որ Բուլաղ-Բաշի մօտ կը
գտնուի, իսկ Կարակոյունլուի մերձակայ ամ-
րոցը, որ իր քաղաքատեղիով Luhiuni կ'ա-
նուանէր Ուրարտական շրջանին, կը համա-
պատասխանէ Ուղեոյ բերդին կամ Սլանչին,
ուրեմն երրորդը պիտի կոչուէր Βάβυρσα:
Ըստ Ամստերդամի 1707ի հրատարակութեան
տարբերակ մը կը նշանակուի Βάβυρσα: Այս
անունը ծանօթ էր արդեօք հայ մատենագիր-
ներու, հարց կը տրուի բնականաբար: Մա-
նանդեան վերոյիշեալ գործին մէջ Պտղոմէոսի
քարտէսին վրայ Babila⁴⁶, Բաղաւանի մօտ
նշանակուած անուան հետ կը նոյնացնէ, ան-
դրագոյն քննութեանց միջամուխ չ'ուզեր ըլ-
լալ: Այն ձեւով ինչպէս Ստրաբոնի այժմեան
օրինակները կը ներկայացնեն, հայ մատենա-
գիրներու մօտ չենք գտներ աստ եւ այժմ:
Հաւանական է որ հայ ծանօթ անուան մէկ

⁴⁶ K h a n z a d i a n Z., Atlas Historique, Paris 1920, Planches IV, Պտղոմէոսի քարտէսին Արտաշա-
տայ արեւմուտը կայ BRIZACHA, զոր կարելի է Bari-
zacha ալ կարդալ, մեր ենթադրութեան աւելի կը
համապատասխանէ, թէ՛ հնչման կողմանէ եւ թէ՛
դիրքին: Մինչդեռ Babil ոչ դիրքով եւ ոչ ալ ձեւով
Babysar մօտ է:

աղճատեալ եւ կամ հնազոյն սակայն ամէն պարագային մասամբ այլափոխուած ձեւը կը ներկայացնէ «Βα(ρ)ρիրια»ն: Թէ որքան հայ աշխարհագրական անուններն յաճախ այլաձեւ տարադոյլ կը ներկայանան օտար մատենագիրներու մօտ մի քանի օրինակ կ'արժէ այստեղ ներկայացնել: Ըստ Մարկուարտի⁴⁷ ուղղումներու Պողոտէոսի քարտէսին վրայ նշանակուած Βαλιβίγαւ կը համապատասխանէ հայ 'Αλιοβίτα = Աղիովիտ, Առիաննոսի Χολοβητηνῆ հաւանարար կ'ենթադրէ X Γοβητηνῆ = հայ Կոզովիտ, Կոզայ-Ուլիտ: Այսպիսի այլափոխութիւններ աչքի առաջ ունենալով կը համարձակինք հետեւեալ ենթադրութիւնն ընել, Ամստերդամեան տարրերակն ուղիղ անուան աւելի մերձաւոր մէկ ձեւը նկատելով նոյն կը համարինք Բարձրարուզ բերդին անուան հետ, զոր Եղիշէ կը յիշէ (Պատմ., էջ 52): «Յայնմ Ժամանակի դարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն եւ աւանաց, զոր ունէին Պարսիկքն ի տեղիս տեղիս, յամրոցս աշխարհին. տապալէին քանդէին զընակութիւնս նոցա: Առաջին զմեծն Արտաշատ հանդերձ աւանօք իւրովք. եւ առնուն զանմատոյց ամուրսն զԳառնի քաղաքն, զԱնին, զԱրտազերս եւ զաւանս իւրեանց. զԵրկայնորդսն եւ զԱրհնին, եւ զաւանս իւրեանց. զԲարձրարուզն (օր. մի Բարձրարուզն), զՊորանիստն, զԾախանիստն, զանկասկածելի Ողականն, եւ ընդ նոսա եւ զաւանսն իւրեանց. զԱրփանեալն, զՎանն աւան, ընդ նմին եւ զաւանսն իւր. զԳոռեալն եւ զԿապոյտն, զՍրոտն եւ զՎասակաշատն»: Եղիշէի այս ամրոցներէն հազիւ մի քանին ծանօթ են իրենց տեղովն ու դիրքով, միւսները տակաւին օղի մէջ են: Միայն ուշադիր ընթերցումն այս տեղիքին՝ մեզ այն կէտին կ'առաջնորդէ, թէ Եղիշէ իր բերդերու թուակարգումին մէջ Արտաշատը նկատած է կենդրոն, որմէ կը ճառագայթեն բերդերու շառաւիղները. 1. շառաւիղ Գառնի-Արտազերս, 2. Երկայնորդ-Արհնի, 3. Բարձրարուզ-Ողական, 4. Արփանեալ-Վան, 5/6. Գոռեալ-Կապոյտ, Սրոտն-Վասակաշատ: Այդ հնոցէն արձակուող այս 5—6 ճառագայթներու առաջին անդամները Արտաշատի մերձաւոր ամրոցները կը կազմեն: Այս տեսութեամբ Բարձրարուզն ուրեմն կարելի է Արտաշատի մերձ համարիլ, եւ Բարբիւրայի հնչման մերձաւոր նմանու-

⁴⁷ Markwart Jos., Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien 1930, S. *13—*14.

թեան հետ միանդամայն տեղն ու դիրքն ալ որոշել Ուղայէոյ բերդին կողքին: Նաեւ Տաշրուսուն թրքական բացատրութիւնն այդ տեղւոյն, կարծես Բարձրարուզ անուան թարգմանութիւնը կու տայ: Բարձրարուզ կազմուած Բարձր-Բուզ կամ Բող բառերէ, վերջինս հաւանարար Բլուր բառին արմատն է, որ առանձին չի դորձածուիր հայ մատենագրութեան մէջ, սակայն կայ դաւառականներուն մէջ (տես բլուր բառը Աճառեան, Արմատ. Բառարան, հատոր է):

Միւս կողմանէ նկատելով Փառախոտի այնքան մերձաւորութիւնը Արտաշատի, իր հոյակապ ու անատիկ դիրքը եւ հաստատուն կառուցուածքն եւ միանդամայն իր նշանաւոր հնութիւնը, դժուար է խորհիլ թէ Ստրարոնի ուշադրութենէն վրիպած ըլլայ այս բերդը, ուստի հնարաւոր է թէ այս անուան մասամբ աղճատեալ ձեւը կը ներկայացնէ Βα(ρ)βυρσαւն: Զողկերտ = Յոլակերտ զբնութիւնն իսկ կը վկայէ թէ նախապէս հայերէնի մէջ ալ Փառախոտի սկզբնատառը գուցէ այդ թաւացումը չունէր, թերեւս «Բ» կամ «Պ» կը ներկայացնէր, որովհետեւ Պելտինգերեան քարտէսին վրայ կը տեսնուի Paracata ձեւով, իսկ Notitia Dignitatum⁴⁸ ի քարտէսին վրայ Parataca, նշանակուած Արտաշատի հարաւր: Հնագրական⁴⁹ տեսակէտէ կրնայ դիւրաւ ΒΑΡΑΧΟΤΑ ձեւէն ΒΑΡΒΥΡΕΑ սխալագրութիւնը յառաջ գալ: B = A, Y = X, P = O եւ նոյնպէս T = C ի շփոթութիւններու յաճախ հին ձեռագիրներու մէջ կը պատահինք:

Մեր այս քննութիւններով ուրեմն կը յանդինք այն արդիւնքին թէ 'Ολανῆ = Ուղայէ / Ուղեայ, Βαραχοτα / Βαβυρσα = Փառախոտի, մնացած Տաշրուսունեան ամրոցին Բարձրարուզ = Պողոտէոսի Barizachar կը համապատասխանէ:

Դրասխանակերտ. Հայ մատենագիրներու մօտ հազիւ մէկ երկու վկայութեան կը հանդիպինք անուանս մասին: Առաջին անգամ Եղիշէ կը յիշէ վերոյիշեալ տեղիքին մէջ (Պատմ. Վենետ. 1958, էջ 60)՝ «Աւերեալ զբազում տեղիս Հայոց աշխարհին, մանաւանդ ձմերոցս արքունի, որ կայեանք զօրացնէին, զԳառնին եւ զԵրամօնս եւ զԴրասահանա-

⁴⁸ Khanzadian Z., Atlas de Géographie, Historique de l'Arménie, Paris 1920, Planche V. Notitia Dignitatum de l'Empire Romain.

⁴⁹ Հնագրական գրեթէ տեսակներու համար համառոտ. Gardthausen V., Griechische Palaeographie, II. Bd., Die Schrift, Unterschriften und Chronologie, Leipzig 1913, I. Tafel, 1.—2. դար:

կերտն (Անձեւացեաց օր. Դրասխանակերտն) զմեծ դաստակերտն, զՎարդանաշատն եւ զամուր Օշական» եւն (տես վերը) : Երկրորդ վկայութիւնն ունինք Խորենացիէն⁵⁰. «Յայնմ ժամու եւ ազգային նոցա Կամսար մկրտի իւրայովքն հանդերձ ի ձեռն մեծի Գրիգորի. արքայի ընդունելով ի ջրոյն՝ տայ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերտն Արտաշիսի, որ այժմ ասի Դրասխանակերտ (տարբերակ մը Դասհոնակերտ), եւ զզաւառն Եիրակ» : Երրորդ վկայութիւն մը կը յիշէ Չամչեան (Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 1015) : Բայց սակայն ինքն Յովհաննէս կաթողիկոս ի քաղուածս կաթողիկոսաց գրէ զանձնէ իւրմէ լինել ի Դրասխանակերտէ կամ ի Դասհոնակերտէ, յասելն «Յաշակերտութենէ նորին սրբոյն Մաշթոցի, այլ եւ արեան հարազատութեամբ մերձաւոր սմին գոլով եւ հայրենեօք ի մեծ դաստակերտէն Դրասխանակերտէ, եւ ընկալայ զաթոռ նորին ի ՅԽԶ Թուականութեանս Հայոց» : Դաստակերտիս տեղւոյն մասին Չամչեան (Գ. հատոր ցանկին մէջ, էջ 146) կը գրէ «Դրասխանակերտ կամ Դասհոնակերտ աւան առ սահմանօք Դունայ եւ Գառնւոյ, ըստ ոմանց մօտ ի Եիրակ» : Ինճիճեան մատենագրական տեղիքը միայն ունի (Հին Հայաստան, 518), Ալիշան բնաւ իսկ չի յիշեր ոչ Այրարատի եւ ոչ Եիրակի մէջ, իսկ Լիբրիկեան (Բնաշխարհիկ) «Պատմական աւանիս աւերակներն եւ դիրքն անգամ ցարդ անծանօթ կը մնան մեզ» : Հիւրչմանի համեմատ (Հին Հայոց Տեղւոյ անունները, էջ 338)՝ «Դրահանակերտ կ'իյնար Այրարատ նահանգին մէջ մերձաւորապէս ընդ մէջ Եիրակայ եւ Կոտէից» : Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Կոզեան (Կամսարականները, Վիեննա 1926, էջ 36, 73) : Հիւրչմանի տուած սահմանն ալ անբաւարար է, ուրեմն ո՞ւր կը գտնուի աւանս :

Եղիշէի տեղիքին ուշադիր ընթերցումը կը մատնանշէ Դրասխանակերտի վայրն ընդ մէջ Երամօնքի եւ Օշականի : Պատմագիրս ինչպէս վերը նկատեցինք իր աշխարհագրական վայրերը որոշ կարգով մը կը թուէ, նոյնն այստեղ աւելի յայտնի երեւան կու գայ : Արտաշատն ելակէտը կը կազմէ, որուն հիւսիս արեւելքը կը դնէ մեզի քաջ ծանօթ Գառնին, որմէ հիւսիս արեւմուտ շեղելով մեր առջեւ կը հանէ Երամօնք այժմեան Արամուս (հմմտ. Յովհ. Եասխաթունեանց, Ստորագրութիւն, էջմիածին 1842, հատոր Բ,

էջ 162, Թիւ 441, նոյնպէս Ալիշան, Այրարատ, էջ 289) եւ նոյն ուղղութեամբ առաջնորդելով կը հասցնէ մեզ ծանօթ Աշտարակ գիւղը, որ թէ իր դիրքով եւ թէ իր հնութեամբ կարեւոր աւան մը եղած է : Աշտարակ անունն առաջին անգամ կը յիշատակէ Ասողիկ ԺԱ. դարուն «Տէր Գէորգ յԱրագածոտնէ ի գեղջէ Աշտարակաց» (Պատմ. 106). կայ նաեւ համանուն գիւղ մը Բագրեւանդի մէջ (Անդ 82) : Հակառակ գիւղին մեծ հնութեան, նոյն իսկ խաղտական շրջանի նկարագիր ունին իր բերդերու պարիսպներու աւերակներն, միայն ԺԱ. դարու այս յիշատակութիւնը մեզ տարօրինակ կը թուի, այս պատճառաւ շատ հաւանական կը թուի, թէ նախնարար այդ աւանն այլ անուն ունէր : Աշտարակք պարզ ժողովրդական անուն մը եղած է, իր բերդին եւ պարիսպներուն բազմաթիւ աշտարակներէն առնելով յորջորջուած է այդպէս, իր հին անունն է ըստ Եղիշէի կարգին եւ Մովսէս Խորենացւոյ վկայութեան մեծ Դաստակերտն Արտաշիսի, որ է Դրասխանակերտ :

Մանանդեան իր՝ մեզմէ յաճախ յիշատակուած Հին Հայաստանի ճանապարհներ գործին մէջ (էջ 117—120), Արտաշատ—Սերաստուպոլիս ուղիին առաջին Կայարանը, որ Պեւտինդերեան քարտէսին վրայ Արտաշատէն 30 հոռմ. մղոն այսինքն 45 կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ նշանակուած է Strangira, իսկ Ռաւեննացւոյ մօտ Stranguria, «Ուշագրաւ է եւ հետաքրքիր, կ'ըսէ, որ հենց այս ճանապարհի վրայ եւ Արտաշատից մօտ 45 կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ գտնուում է այժմ Աշտարակ գիւղը, որն ինչպէս կարծում են, նշանաւոր կենդրոնավայր է եղել հնագոյն ժամանակներում : Եւ ինձ թւում է, որ անհաւանական չի լինի ենթադրել, որ Strangira կամ Stranguria տեղանուան մէջ կարող է պահպանուած լինել, գուցէ եւ աղճատուած ձեւով, այժմեան Աշտարակ գիւղի հին անունը, որը, դժբախտաբար, յիշատակուած չէ մատենագրական հնագոյն երկերում» (էջ 119) :

Ինչ որ սուր հոտառութեամբ մը կուսած էր Մանանդեան, մեր համեմատութիւնն եւ նոյնացումը Աշտարակ = Դրասխանակերտ, ստուգութիւն կը զգենու եւ մենք զեղեցիկ կերպով պահուած կը գտնենք հին անունը ոչ միայն հայ Մատենագիրներու մօտ, այլ նաեւ Strangira կամ Stranguria աղաւաղուած ձեւերուն մէջ գրեթէ էական կազմով : Մի

⁵⁰ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս 1913, էջ 241 :

քայլ եւս կը համարձակինք յառաջանալ եւ հաստատել թէ նոյն իսկ Պտղոմէոսի քարտէսին ճիշդ տեղւոյն վրայ մատնանշուած կը գտնենք Դրասխանակերտի մերձաւոր՝ զուցէ անուան հնագոյն ձեւը Dranisa; Talina աւանին հարաւ արեւելքը 76—77 աստիճաններու գծին վրայ. լայնութեան 43,50 (տես Պանդատեան անդ քարտէս 8, տախտ. IV): Պտղոմէոսի այս անունը կը յիշեցնէ մեզ էյլարի արձանագրութեան մէջ յիշատակուած նախահայկական Daranini (համա. նիկոլսկի վերը 34 թ. ծանօթութեան սուսերէն գործին մէջ, էջ 101—105) քաղաքին անունը, զոր Պալաթեանց վերոյիշեալ Յօդուածին մէջ (տես ծանօթ. 45) Darani = Տարօնի հետ կ'ուղէ նոյնացնել (Անդ, էջ 128), սակայն ճիշդ չէ, որովհետեւ իր սկզբունքը սխալ է, ամէն նմանահնչուն անուն անպատճառ նոյնն ըսել չէ, պէտք են միանգամայն աշխարհագրական տուեալներն ալ նոյնանալ կամ համաձայնիլ:

Strangira կամ Stranguria բառերուն gira/guria վերջաւորութիւնը պարզ աղաւաղումն է «կերտ»ին, ինչպէս շատ յաճախ կը տեսնուի Պեւտինգերեան հայ անուններու վրայ, Stran = Դրասխան ի համազօրը կը կազմէ նոյնպէս աղճատուած: Եթէ Դրասխանակերտ անունը հայ մատենագիրներու քով իսկ պէսպէս զրշութեամբ պահուած է, այսպէս Դրահանակերտ, Դրասհոնակերտ, Դասհոնակերտ, Դրասխանակերտ, ինչ կարելի չէ սպասել օտար մատենագիրներէ կամ գրիչներէ:

Այսպէս ուրեմն կը հարթուին այն դժուարութիւնները, զոր ունեցած էր Մանանդեան Արտաշատ — Strangira կայարանն հաստատելու եւ նոյնացնելու Աշտարակի հետ: Միւս կողմանէ Եղիշէէն եւ Պորենացիէն հոչակուած ու ներքողուած ամբողջ մը կը գտնէ իր տեղն ու գիրքն, իր զոյութեան իրուտունքն երկրի վրայ եւ ոչ թէ օդի մէջ:

Եղիշէի թուակարգումի համեմատ Դրասխանակերտէն յետոյ կու գան Վարդանաշատ եւ ապա ծանօթ Օշական ամբողջը: Այս վերջին բերդիս եւ Դրասխանակերտ—Աշտարակի սահմաններուն մէջ խնդրելու ենք նաեւ Վարդանաշատ տեղով ու գիրքով անծանօթ ամբողջը, որ ըստ իս Ամբերդ կամ Անրերդ հին անառիկ բերդին հետ նոյն է: Այս մասին ուրիշ առթիւ:

Հ. ՊԵՏՐՈՍ ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ե Վ Ա Ն Թ Ե Ք Ե Ի Ո Ր Ը

Հարսանիքի սովորութիւնները ժողովրդական հաւատքի թանկագին դոհարներով հիւսուած են. լայն տեղ կը բռնէ հոն մասնաւորապէս կախարդութիւնը, որուն անմիջական առարկան է չեղոքացնել թշնամի ուժերը — զեւերն ու անոնց արբանեակները, որոնց կարգին՝ շար աչքը —, եւ հմայել բախտ ու յաջողութիւն իրադարձութեան վրայ: Դեւերու դէմ այս նախազուշութիւնը անհրաժեշտութիւն է, վասն զի այն ժամերուն Քաջքերը գերազոյն ճիշդ կը թափեն՝ մարդը սերնդագործման անատակ դարձնելու: Չար ոգիներու զոյութեան նպատակն է, ըստ հայ ժողովրդական հաւատքի, անձեռել մարդկային սեռը: Ուրիշ խօսքով՝ հայ ժողովուրդի կենսահայեցողութեամբ՝ դաւակն ու սերունդը կեանքի կուտն ու կորիզն է — գիծ մը մեր նախնիներու բնապաշտ ու ոգեպաշտ հաւատքէն: Զաւակի ու սերունդի «օրհնութիւնը» անոր տեւական մտահոգութեան նիւթն է. բնական է թէ անոր հաւատքն ալ նախ պիտի ծառայէ խորհրդապաշտ թէ կախարդական միջոցներով՝ ապահովելու «պտղելու»՝ կարողութիւնը: Յաջորդ էջերու վախճանագիր ուղեգիծն է՝ հետապնդել այդ հաւատալիքներու շարքին՝ լեզուական ազգակը:

Չար ոգիները եւ անոնց արբանեակները իրենց դաւերուն ցանցը կը հիւսեն հարսնետոր զոյգին շուրջ: Անոնցմէ խուսափելու պայման է՝ արթնութիւն եւ զգուշութիւն կախարդական հակամիջոցներով:

Դեւերու անմիջական վախճանն է հարսանեկան օրերուն՝ «կապիլ» փեսացուն, այսինքն անոր առնակախուրթիւնը, նոյնպէս նաեւ հարսնացուն՝ ամուլ դարձնելով զայն: Այդ վախճանին կը հասնին Քաջքերը առ հասարակ կախարդական միջոցներով, որոնց դէմ նոյնպէս դիւթարարձ հակամիջոցներ ազդու են: Հարսանիքի բազմօրեայ շրջանը կը բացուի հայ դաւառներու մէջ «եղ-մորթէքի» հանդէսով: Նոր Բայազէտ՝ փեսացուի տան առաջ, անասունի երեսը դէպի արեւելք դարձուցած՝ կ'ըլլայ այդ զոհազորութիւնը. զոհի արեան մէջ կը թաթախէ փեսայամայրը կղպակ մը ու կը փակէ. նոյն գործողութիւնը կ'ընէ քաւորը իր դանակով: Կղպակը կը սահէ մայրը իր մօտ ու կը բանայ թաղվերացի օրը, երբ հարսանեկան հանդէսը կ'աւարտի. իսկ դանակը